

(Івано-Франківськ, Україна)

Твір Жана Поля Сартра «Нудота» як філософський роман

У статті розглядається проблема художньої інтерпретації філософського роману Сартра «Нудота». Аналізується жанрова специфіка твору, стилістичні особливості, а також його безпосередня приналежність до філософської прози.

Ключові слова: жанр, стиль, філософський роман, екзистенціалізм, екзистенціальний герой.

The article is devoted to the problem of literary interpretation of Sartre's philosophical novel "Nausea". A great attention is paid to the analyses of stylistic and genre peculiarities of the novel, its belonging to philosophical prose.

Key words: genre, style, philosophical novel, existentialism, existentialist hero.

В статье рассматривается проблема художественной интерпретации философского романа Сартра «Тошнота». Анализируется жанровая специфика произведения, стилистические особенности, а также его непосредственная принадлежность к философской прозе.

Ключевые слова: жанр, стиль, философский роман, экзистенциализм, экзистенциальный герой.

Твір Жана-Поля Сартра «Нудота» як філософський роман

Яскравим представником літератури екзистенціалізму, що виникла слідом за однойменним філософським напрямом, є, без сумніву, французький філософ та письменник Жан-Поль Сартр. Він вважав себе прихильником атеїстичного екзистенціалізму і стверджував, що «атеїстичний екзистенціалізм учить, що навіть за відсутності Бога є буття, у якому існування передує сутності, яке існує перш ніж його можна визначити яким-небудь поняттям, а цим буттям є людина» [1: 323]. Тобто, основною точкою опори сартрівського екзистенціалізму є абсолютно вільна людина, котра спочатку з'являється, існує і тільки потім має змогу себе визначити.

Вивченням філософсько-літературної спадщини Сартра займалось багато науковців, зокрема Л. Андрєєв, Л. Філіпов, Т. Любимова, Я. Богданов, К. Долгов та інші. У літературі Сартр виявив себе як майстер новели, роману, есе, драми, а також як критик і теоретик. Проте філософія і літературна практика у французького митця нероздільні. Найбільш послідовний дослідник доробку Сартра Долгов, наприклад, стверджує, що «у Сартра немає естетики в «чистому» вигляді, оскільки не існує абсолютно філософських та літературних праць, його творчість - це своєрідний сплав літератури, мистецтва, філософії, критики, публіцистики» [1: 16]. Незважаючи на численність праць, присвячених спадщині Сартра, його літературна діяльність здебільшого сприймалась і досліджувалась крізь призму філософських ідей. Жанрова специфіка творів Сартра залишалась поза увагою вчених.

У цьому руслі актуальним є перший твір митця «Нудота» (1938), який належить до яскравих взірців філософської прози ХХ століття. Зауважимо, що саме Сартр як митець та філософ допоміг жанру філософського роману розкритися та утвердитися на новому етапі розвитку літератури. Своїм корінням цей жанр сягає епохи Просвітництва (Вольтер –

«Кандід, або Оптимізм», «Простодушний»; Д. Дідро « Жак – фаталіст та його господар»). Його виникнення пов'язане з необхідністю популяризації філософії раціоналізму, сатиричного зображення суспільних норм, законів і політичних подій[2: 611].

Завдяки екзистенціалізму філософський роман набув нового трактування, яке полягало у глибшому вивченні його складових та у яскравішому вираженні ідей автора. Як зазначив А. В. Ставицький у розвідці «Метаморфози романної форми», у філософському романі проблемою стає «універсально-людське»; предметом естетичної уваги - не окрема особистість і її індивідуальні переживання та вчинки, а людина з великої букви, людина космічна, людина універсальна, в якій зосереджуються усі онтологічні суперечності : небо і земля, вічність і мить, світло і п'тьма» [3: 13]. Спираючись на дослідження Н. Х. Копистянської , згідно з яким поняття «жанр» не монолітне (у ньому за ступенем абстрактності й конкретності змісту можна виділити чотири взаємопов'язані, взаємозумовлені сфери спіралі), філософський роман належить до другої сфери, де жанр розглядається у комплексі ідейно-естетичних причин його виникнення, розвитку, видозміни, у двосторонньому зв'язку з розвитком літературного напрямку, течії, із внутрішньо літературним процесом послідовності і заперечення раніше досягнутого, з розвитком критики і теорії. Якщо мова йде про конкретний філософський роман певного автора, його можна віднести до сфери 4, де на перше місце виноситься індивідуальність автора, оскільки у творі великого митця завжди присутнє наслідування традицій і одночасна полеміка з ними [4: 33]. Беручи за основу сучасні теоретичні напрацювання, подані у літературній енциклопедії під редакцією Ю. Коваліва, можна виокремити ряд характерних рис, притаманних філософському роману, які дають підставу говорити про нього як про окремий жанровий різновид роману. Наведемо найбільш знакові:

1. Персонажі – це своєрідні умовні знаки без розвинених характерів, які є вираженням ідей автора.
2. Сюжет та конфлікт зумовлені певною концепцією.
3. Наявність підтексту.
4. Дійсність у творі умовна, хоча видається реалістичною.
5. Специфічність зображально-виражальних засобів [5: 532] .

Метою дослідження є простежити наявність наведених ознак та специфіку їх конкретної реалізації у романі «Нудота».

Для втілення власних філософсько-естетичних задумів Сартр вибрав форму щоденника, яка є особливо придатною для цієї мети, оскільки дозволяє оцінити світ очима героя – крізь призму його власних вимірів. Головним героєм – носієм авторських ідей постає інтелектуал Антуан Рокантен, який зупиняється у провінційному містечку Бувілі і береться писати історичну працю про авантюриста XVIII століття, маркіза де Рольбона.

М. Бажан, автор статті «Нелегка путь Жана-Поля Сартра» вважає, що не слід ототожнювати автора зі створеним ним образом, називає Рокантена «недолугим та безпорадним» [6: 251]. Така думка, очевидно, була продиктована тогочасними упередженнями радянської ідеології, адже такі як Рокантен не вписувались у рамки її моральних норм. Російський вчений Л. Андрєв, навпаки вважає, що «Рокантен – це і сам Сартр, його ідея, особливо тому, що Рокантен – це будь-яка людина, просто людина» [7: 128]. Твердження, що Рокантен є прототипом власних духовних пошуків Сартра, які знайшли своє вираження на сторінках роману, не може викликати жодних сумнівів, адже все те, що художньо передав митець у романі, пізніше з'явиться у його епохальній праці «Буття і ніщо», а «недолугість та безпорадність» автора – свідчення інтенсивних пошуків самого себе, свого місця та призначення у світі. Проте Рокантен – не позбавлена життя «ходяча ідея», він постає живою людиною, героєм, який в уяві читача викликає асоціації,

пов'язані швидше зі сферою «людського», ніж зі сферою «книжного» . Зауважимо, що у «Нудоті» відсутні описи зовнішності. Сартр тільки кількома словами згадує про руде волосся Антуана та дещо надмірну повноту його коханої Анні. Ця особливість досить закономірна для філософського роману, адже описи зовнішності тільки відвертатимуть увагу від самої сутності речей та створюватимуть певну обмеженість, що не дозволить чітко сформуватись ідеям автора, оскільки у творі йдеться про внутрішню сутність людини.

Отже, власні екзистенціальні концепції Сартр тлумачить за допомогою пера свого героя, який постійно блукає з одного місця в інше. Численні кав'ярні, вулиці, парки, обличчя людей хаотично міняються, незмінним залишається тільки самотній спостерігач Рокантен. Його свідомість не сприймає ні суспільних масок, ні штучних прикрас, вона тільки сухо та детально фіксує усе, що відбувається у соціальній комедії життя провінційного містечка (показові прогулянки мешканців Бувіля недільними ранками, банальні розмови випадкових перехожих чи відвідувачів кав'ярень, перебільшена значущість музейних експонатів та інше). Рокантен старанно робить записи у своєму щоденнику, зазвичай вказуючи тільки день або годину. На його сторінках змальовано невеликий відрізок життя, яке схоже на безперервний потік подій, де герой намагається пояснити самому собі причину власної внутрішньої невлаштованості, що супроводжується нападами нудоти. Саме бажання зрозуміти та докопатись до суті свого ества штовхає героя до постійних пошуків та блукань, а нудота, яку відчуває Рокантен, стає його постійною супутницею. З цього приводу він зауважує: «Нудота не в мені, я відчуваю її там на цій стіні, на цих підтяжках, усюди навколо мене. Вона становить одне ціле з оцим кафе, а я всередині неї» [8: 36]. Для тлумачення того, що означає «бути в середині нудоти» Сартр використовує внутрішній монолог, де герой, роздумуючи про звичні речі такі, наприклад, як «фіолетові підтяжки, що майже не помітні на блакитній сорочці» [8: 36],

натякає читачеві на те, що все це ширма, що потрібно читати між рядків. Сцена в парку, якій автор присвятив кілька сторінок, є ключовою у творі, оскільки саме в парку до Рокантена приходить усвідомлення того, що значить існувати: «Існувати – це означає бути тут, тільки й того; існування раптом з'являються перед тобою, на них можна наштовхнутися, але в них немає закономірності; існування позбавлене пам'яті; існування всюди нескінченно зайве; існування завжди обмежене тільки існуванням» [8: 154-155]. Дане усвідомлення накочується на героя своерідною лавиною. Сартр багато разів у даному епізоді вживає слово «існувати», така повторюваність є натяком на духовну паніку героя, що врешті рещт виливається в якісно новий стан, де вершиною всього стає абсурдність. Розглядаючи дерева в парку, які «не хотіли існувати, але не могли не існувати» [8: 156], Рокантен робить для себе висновок, що «все суще народжується безпричинно, триває за браком сил і вмирає випадково» [8: 156]. Герой більше не панікує, він стає спокійним, але цей спокій похмурий та безбарвний. Рокантен твердить: «я житиму як живий мрець. Їстиму, спатиму. Спатиму, їстиму. Існуватиму мляво, покірно, як дерева, як калюжа, як чорне сидіння трамвая» [8: 180].

Антуан більше не шукає відповідей, а намагається збагнути природу абсурдності, котру він порівнює з дерев'яною змією, коренем чи пазуром грифа. Дані порівняння нічим не аргументовані, а це ще раз доводить, що все сказане є тільки ширмою, яка приховує справжню суть речей і яку потрібно не просто зрозуміти, а відчути. Поняття «існування» та «абсурдність» тісно переплелись між собою, Рокантен розглядає їх як незаперечне продовження одне одного. Таке поєднання додає герою ще більшого смутку та задумливості, він відчуває, що навіть те єдине, що було світле в його житті – кохання до Анні, практично зникло. Сартр змальовує останню зустріч Рокантена та Анні у напівпорожній готельній кімнаті, він немов дає своєму герою останню спробу повернути назад, але Рокантен не використовує її. Він

не затримує Анні, хоча розуміє, що це їхня остання зустріч. Таким чином, Сартр передав у художньому творі два свої основні положення: «існування передує сутності» та «абсурдність буття».

Наступні концепції, які Сартр реалізує через свого героя, є концепції часу та свободи. У романі вони пов'язані між собою, оскільки герой, прагнучи бути по-справжньому вільним, не має права на насолоду минулим. Він говорить: «минуле це розкіш його власника; самотня людина зі своїм самотнім тілом не може втримати спогади, вони проходять крізь неї. Я не маю права скаржитись: я хотів одного – бути вільним» [8: 84]. Роздумуючи над часом, Рокантен стверджує, що «теперішнє – це те, що існує, а те чого в теперішньому нема, не існує. Минуле не існує. Його немає» [8: 85]. Такі похмурі роздуми призводять до того, що герой не хоче більше писати свою історичну працю, не бачить в цьому сенсу, минуле ж мертве, воно тягар, а вільна людина скидає усі тягарі.

Ще одним тягарем, що не дає відчутти свободу повністю, є кохання. Саме кохання до ексцентричної Анні слугує останнім зв'язком, останньою перепорою до абсолютної свободи. Герой розриває цей зв'язок, він відпускає Анні, вона стає минулим. Але отримавши свободу, Рокантен не радіє, йому стає страшно, він не знає, що з нею робити: «Я вільний: у моєму житті немає більше ніякого сенсу – все те, заради чого я пробував жити, загинуло, а нічого іншого я придумати не можу. Я ще молодий, у мене досить сил, щоб почати з початку. Але що почати? Я сам на цій білій облямованій садами вулиці. Сам – і вільний. Але ця воля злегка нагадує смерть» [8: 180].

Людина, на думку Рокантена, приречена на існування, це існування наодинці з собою, наодинці з буттям, воно балансує на краю абсолютної свободи і самотності, воно викликає страх, запаморочення, розгубленість, відчай, провокує напади нудоти.

Сартр, довівши свого героя до критичної межі, давши йому усвідомлення причин виникнення станів нудоти та позбавивши його усіх зв'язків, що надавали його життю визначеності (кохання, робота), показує, де варто шукати порятунку. Він захований у вічному, у мистецтві. Невипадково роман розпочинається і завершується практично однією сценою, коли герой сидить в кафе і слухає музику. В обох сценах Рокантена огортає спокій, він не відчуває нудоти, він не хоче ставити запитання, оскільки підсвідомо вже знає всі відповіді. Музика та невибагливий спів негритьянки слугують каталізатором, який пробуджує у Рокантена незнане раніше почуття впевненості. Суттєвою відмінністю між сценами в кафе є тільки те, що в першій герой, насолоджуючись музикою, ще не розуміє, чому його раптом покинула нудота, а в другій автор чітко вказує на те, що потрібно робити, щоб більше ніколи не відчувати цих нападів, а саме: зробити щось вартісне, незабутнє та просте водночас, як спів негритьянки. Отже, рятівною ниткою виявляється мистецтво, яке пробуджує і піднімає героя над нудотними провалами в «ніщо». Рокантен вирішує написати книгу, книгу справжню, здатну зробити його існування виправданим і потрібним. Книга для нього порятунком, але він усвідомлює це, опинившись практично на межі. Відчувши абсолютну свободу, Антуан робить вибір і готовий повністю нести за нього відповідальність.

Герой Сартра – це не просто герой-інтелектуал, що шукає свого місця в світі, це «відчужена», самотня людина, яка для того, щоб зробити вибір, отримати свою свободу, повинна пройти через відчай, тобто повинна опинитись в «межовій ситуації».

Отже, через самоусвідомлення героя та його аналіз об'єктивного світу Сартр декларує й інші екзистенціальні принципи, зокрема принцип свободи та принцип часової відносності.

Як уже було сказано, сюжет роману побудований довкола переживань однієї людини. Усі, з ким спілкується чи стикається Рокантен: господарка готелю, служниця Люсі, випадкові перехожі та відвідувачі кафе, слугують тільки блідими тінями на його дорозі до самопізнання. Оскільки внутрішній конфлікт у романі домінує, очевидна кількісна перевага монологів у творі. Саме в них автор підтверджує власні ідеї свободи, відповідальності, абсурдності. Герой знаходиться і в конфлікті з суспільством - субстанцією об'єктивної дійсності, яка є чужою та абсурдною. До зовнішнього світу належать і всі, з ким спілкується Рокантен (Ані, Самоук, господарка готелю та інші), а також ті, за чіями розмовами він спостерігає (відвідувачі кафе, бібліотеки, музею). Це спілкування, передане у формі діалогів, також містить глибоке філософське наповнення, є важливим прийомом передачі тих чи інших концепцій. Зауважимо, що «інші» виступають у творі не такими повнокровними та «олюдненими», як Рокантен, адже вони є частиною чужого світу та служать лише засобом реалізації «я» головного героя.

Прикметним у цьому відношенні є образ Самоука - носія ідеї традиційного гуманізму. Самоук – своєрідна карикатура на тих людей, які, озброївшись чужими висловами, намагаються приховати за ними власну обмеженість. Сартр вважає, що традиційний гуманізм вичерпав себе, тому не вартий довіри. Для підтвердження цієї ідеї він використовує сцену в музеї, де на картинах зображені видатні жителі Бувіля, якими захоплюються, але яких Рокантен називає «покидьками». Герой з іронією поділяє гуманістів на різні категорії: «Гуманіст радикального напрямку – це друг чиновників; гуманіст-католик – вишкребок, молодший у родині гуманістів, про людей говорить зачаровано; філософ-гуманіст, який любить людей такими, які вони є; гуманіст, який любить людей такими, які вони мають бути; той, хто хоче їх врятувати, заручившись їхньою згодою, і той, хто врятує їх проти їхньої волі;

гуманіст – веселун, що завжди знайде нагоду посміятися, і похмурий гуманіст, якого найчастіше можна зустріти на похоронах» [8: 138]. Тлумачення власної концепції гуманізму Сартр подасть пізніше у праці «Екзистенціалізм – це гуманізм» (1946). Традиційний гуманізм філософ називає абсурдним, оскільки він дозволяє оцінювати та повчати людство, беручи за приклад найбільш видатних його представників. Сартр вважає, що не можна допустити, щоб про людину судили інші. Екзистенціальний гуманізм нагадує, що немає іншого законотворця, крім самої людини, вона сама вирішує свою долю, оскільки для того, щоб добитись самореалізації, повинна не тільки занурюватись в себе, а й шукати цілі реалізації ззовні, а вони в свою чергу зможуть врятувати її від себе [9: 344]. Саме це і зробив сартрівський герой, знайшов ціль, котра полягала у написанні вартісної книги, яка б назавжди увіковічнила ім'я її автора та здатна була виправдати абсурдність існування.

Окремої уваги заслуговують зображально-виражальні засоби роману та індивідуальний стиль автора. Метафори, епітети, порівняння, які зустрічаються у тексті, так чи інакше слугують не тільки засобом відображення непересічної індивідуальності екзистенціального героя та показником майстерності автора, а й створюють специфічну атмосферу, покликану деталізувати головну художньо-філософську думку автора твору – усвідомлення сутності існування. Сартр, використовуючи грубо натуралістичні метафори та епітети, наприклад «безплідна чистота» [8: 44], «її обличчя – ця жирна, біла рослина» [8: 74], «сидіння – дохлий осел» [8: 146], «кам'яне око, щелепа – павук, язик – стонога», [8: 182] та багато інших, наголошує на тому, що значення оточуючому надає сама людина, все навколо – це сіра маса. Вибравши щось одне з цієї маси, людина його ідентифікує і наділяє тими якостями, що їй потрібно. Українська дослідниця Лук'яненко М. П. в авторефераті до дисертації «Французька екзистенціальна проза в українських перекладах (на матеріалі творів А. Камю та Ж.-П. Сартра)»

зазначає, що метафоричні образи, котрі пронизують художній простір роману, постійно переплітаються і, взаємодоповнюючи один одного, підпорядковані у своєму розвитку основній екзистенціальній ідеї твору – випадковості та абсурдності буття й розкриттю сутності існування [10: 12].

Стиль автора можна охарактеризувати відмовою від традиційного художнього мовлення, розімкнутою композицією, що проявляється у фрагментарності тексту та видимій значущості підтексту. Він загалом відповідає вибраній автором формі щоденника, а також поставленим ідейно – філософським завданням. Для нього властиві передусім щирість, емоційність та неупередженість, які передають настрій людини, що знаходиться у стані самоусвідомлення, причому цей стан подається як трагічний аж до хворобливості. Всю тканину роману пронизують різкі переходи від надмірної схвильованості до меланхолійності та відчаю, що викликає у читачів відчуття та настрої, які переживає оповідач. Описовість та деталізація також присутні у творі. Саме через них герой передає власне сприйняття зовнішнього світу речей, який є абсурдним та хаотичним, існує поза його волею, але який піддається переосмисленню.

Таким чином, у процесі аналізу жанрової специфіки «Нудоти» Сартра встановлено, що даний твір відповідає всім ознакам філософського роману, а саме: герої Сартра - носії його філософських ідей; конфлікт та сюжет роману підпорядковані основній концепції автора, що полягає у пошуку істини та виправданості абсурдності існування; у творі змальоване провінційна реальність маленького містечка, але вона відверто умовна; зображально – виражальні засоби тяжіють до грубої натуралістичності.

Завдяки одностайному підпорядкуванню сюжету, конфлікту, зображально – виражальних засобів екзистенціальній ідеї автора можна стверджувати, що Сартр підняв філософський роман на якісно новий рівень, створивши прототип героя, що перебуває у постійному пошуку свого місця у

світі, свідомо та підсвідомо зрікаючись при цьому того, що може завадити йому отримати повну свободу, стати вільним: соціальної ролі, довготривалих зв'язків, прив'язаності до конкретних місць та речей. Герой Сартра не просто декларує філософські ідеї автора, він роздумує, вагається, шукає, тобто проживає своє життя, будучи віддзеркаленням самого автора.

Література

1. Долгов К. М. Эстетика Жана – Поля Сартра. – М., 1990. – 64 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Сер. «Эстетика; №3).
2. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. – К., 1997. – 752 с.
3. Ставицький А. В. Метаморфози романної форми// Филологические науки. – 2006. - №4. – С. 3 – 13.
4. Копистянська Н. Х. Жанр, жанрова система у просторі літературознавства. Монографія. – Л., 2005. – 367 с.
5. Літературна енциклопедія: В 2-х т. – К., 2007. – Т. 2. – 622 с.
6. Бажан М. Нелегка путь Жана – Поля Сартра // Бажан М. Путі людей, К., 1969. - С. 252-279.
7. Андреев. Л. Рецензия на роман Ж. П. Сартра «Тошнота» // Иностранная литература. – 1989. - №7. – С. 127 – 133.
8. Сартр Жан – Поль. Нудота. - Харків., 2006. - 349 с.
9. Сартр Жан – Поль. Экзистенциализм – это гуманизм // Сумерки богов. – М., 1989. – 397 с.
10. Лук'яненко М. П. Французька екзистенціальна проза в українських перекладах (на матеріалі творів А. Камю та Ж. – П. Сартра): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. - К.: КНУ, 2006. – 22 с.